

De uitkomsten die in deze bundel worden gepresenteerd zijn niet spectaculair, en kunnen dat ook moeilijk zijn. Hofstee heeft immers zelf in zijn publicaties ook altijd sterk regionaliserend gewerkt. Engelen merkt in zijn bijdrage op dat Hofstee in zijn conclusies op een belangrijk punt gelijk heeft gehad. Knippenberg heeft al eerder een boek over de ontwikkelingen in de godsdienstige kaart gepubliceerd en samen met De Pater heeft hij in *De eenwording van Nederland* de ruimtelijke veranderingen in Nederland bestudeerd. Ze zijn het interessantst waar ze een andere periode bestuderen — zoals Knippenberg over de opkomst van de LPF, en Engelen over de Tweede Demografische Transitie — of over onderwerpen waarover Hofstee minder heeft gedaan — zoals Kok over migratie. Niettemin zijn het handige *state of the art*-artikelen. Het artikel van Boonstra en Beekink geeft bovendien een bruikbaar overzicht over de gemeentelijke herindelingen en een eerste grofmazige verklaring ervan. Opvallend is dat in de afgelopen twee eeuwen de gemeentegrenzen in de tweede helft van de negentiende eeuw het meest constant zijn gebleven.

De echte waarde van de bundel wordt pas weer duidelijk wanneer men deze bundel vergelijkt met een soortgelijke bundel, namelijk *Nationaal goed* onder redactie van Ronald van der Bie en Pit Dehing. Deze laatste bundel is verschenen bij het honderdjarig bestaan van het CBS. De artikelen die er in staan, beslaan ook de laatste twee eeuwen. Ze zijn echter sterker economisch van karakter, en schetsen bovenal ontwikkelingen voor Nederland als zodanig zonder zich al te zeer te bekommeren om de ruimtelijke verschillen. Het zijn de vele kaarten die *Nederland in verandering* aantrekkelijk maken, evenals dat het geval was voor de puur demografische *Bevolkingsatlas van Nederland*.

Verskillende auteurs wijzen ook op de belangrijke heuristische waarde van de presentatie van de gegevens in kaartvorm. Het zou mooi zijn geweest als de auteurs de waarde hiervan ook hadden laten zien door meer systematisch naar samenhangende ruimtelijke verbanden te kijken. Binnen de artikelen vinden we nu wel ad hoc ter verklaring van ruimtelijke verschillen in de ene variabele een verwijzing naar ruimtelijke verschillen in een andere variabele, bijvoorbeeld bij de politieke kleur van de Nederlandse bevolking en de godsdienstige spreiding ervan. Een meer geïntegreerde benadering ontbreekt. Het mooie van hun boek inclusief cd-rom is dat nu een dergelijke verzuchting daadwerkelijk door anderen ter hand kan worden genomen.

De bijgeleverde cd-rom geeft namelijk toegang tot de data zoals deze tot nu toe beschikbaar zijn. De werking van de cd is tamelijk vanzelfsprekend. Jammer genoeg stelt de cd-rom de gebruiker niet in staat om zelf kaartjes te maken met de geleverde gegevens. Ook is het nog niet zo dat alle gegevens die op de cd-rom staan ook *on line* op het internet te vinden zijn. Ik neem aan dat beide tekortkomingen in de nabije toekomst zullen worden weggewerkt.

Anton Schuurman

P. J. Meertens, e. a., ed., *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, IX (Amsterdam: Aksant, 2003, xiv + 297 blz., ISBN 90 5260 085 6).

Tenslotte is dan het laatste deel verschenen van de nu negendelige serie *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland (BWSA)*. Het eerste deel verscheen in 1986, daarna volgden de verschillende delen elkaar met enige regelmaat op en tenslotte is er dan nu het afsluitende deel, waarin de redactie terugkijkt op het geheel en bovenal een samenvattend register geeft over de gehele serie, inclusief enkele aanvullingen en correcties. Daarmee

is het een onmisbaar sluitstuk geworden van een reeds meermalen lof toegezwaaide onderneming, 'een goudmijn' zoals Jan Fontijn het al eens treffend genoemd heeft in het *Historisch Nieuwsblad* (juni 1993). Het is passend daar een enkele opmerking aan te wijden.

Het initiatief werd aanvankelijk genomen door P. J. Meertens, die zijn nationale bekendheid niet zozeer zou ontlenen aan zijn publicaties, maar vooral aan zijn eigenzinnige verschijning als mijnheer Beerta in *Het Bureau* van Han Voskuil (wiens vader Klaas overigens in deel zeven van het *BWSA* werd behandeld door Wim Polak). Meertens stelde in 1953 de Sociaal-Historische Studiekring voor een 'biografisch woordenboek' samen te stellen met verhandelingen over mensen die 'een rol hebben gespeeld in of een bijdrage geleverd hebben tot de sociale beweging in Nederland tussen 1860 en 1918.' De leden van deze besloten vereniging hebben dit voorstel ernstig besproken, de periode verruimd tot 1840-1940, 'een rol' aangescherpt tot 'een belangrijke rol', vervolgens welwillend geknikt en het werk daarna overgelaten aan een redactie, waarin Meertens zelf een belangrijke rol speelde, vervolgens vooral Ger Harmsen en Bob Reinalda. Werd aanvankelijk gedacht aan een boek met ongeveer honderd biografieën, in zo'n anderhalf jaar te schrijven, geleidelijk groeiden de ambities en werd met een groslijst gewerkt van rond de duizend mensen. Maar daarna zou het geheel weer wat hanteerbaarder worden gemaakt door te mikken op een eendelig werk van circa 500-600 pagina's, dat vierhonderd levensschetsen zou bevatten. Zoals bekend is het toch nog wat anders gelopen: in acht delen zijn tenslotte 574 personen beschreven die zich bewogen hebben op het brede terrein van 'de' arbeidersbeweging (zowel van socialistische als confessionele huize). Gezien de lange tijd dat het geheel in beslag heeft genomen, is het vanzelfsprekend dat de lemmata gaandeweg wat anders werden geschreven: in het algemeen gesproken zijn ze steeds leesbaarder geworden en als kleine miniatuurtjes te waarderen. Ook is het opvallend dat de levensberichten aanvankelijk nog vaak geschreven werden uit een houding van respect, zo niet ontzag voor de beschrevene (zonder overigens in een hagiografie verzeild te raken), maar dat langzamerhand een wat afstandelijker toon is gaan overheersen, met hier en daar ook ruimte voor een milde vorm van ironie (die geenszins waardering hoeft uit te sluiten). Maar verleidelijker dan deze stijlwijziging meer nauwkeurig na te gaan is het wellicht om te kijken naar de legitimering van deze ambitieuze onderneming.

In het allereerste begin moet toch de gedachte hebben geleefd dat Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw zuchtte onder een bewind van de kapitalistische bourgeoisie. Iedereen die een belangrijke bijdrage had geleverd aan de aantasting van dat bewind — en dat waren natuurlijk vooral de vrijdenkers en de socialisten — had recht op een plaats in de geschiedenis. De grote mannen in dat gevecht (Domela Nieuwenhuis onder anderen) zouden die wel min of meer vanzelf krijgen, het was zaak vooral ook een monument op te richten voor de mannen (en de enkele vrouw) van het tweede en derde plan: hoe meer zij hun gezinsleven hadden opgeofferd ter wille van de goede zaak, hoe meer recht zij eigenlijk hadden om opgenomen te worden. Daarbij hadden de onmisbare soldaten, zij die iedere week de contributie hadden opgehaald of met allerlei blaadjes gecolporteed, uiteraard minder kans dan de onderofficieren die in die blaadjes hadden geschreven of met een voorzittershamer gezwaaid (alleen al wegens het beschikbaar zijn, dan wel het ontbreken, van betrouwbaar bronnenmateriaal). Dit alles heeft bijna vanzelfsprekend geleid tot een zware vertegenwoordiging van de verbindingseenheid (om in de militaire vergelijking te blijven) tussen de verschillende sociale lagen in de samenleving, de onderwijzers. Het redactielid Dik Nas heeft het geheel dan ook licht schertsend aangeduid als 'een woordenboek van rode schoolmeesters', nadat hij berekend had dat zij in deze acht delen ongeveer vijftien procent van het totaal uitmaken (juristen, predikanten en priesters haalden bij elkaar iets meer dan twaalf procent). Het wijst nog eens op het grote historische belang van deze beroepsgroep.

Dat aanvankelijke idee om zich te richten op mensen die een 'oorspronkelijke bijdrage hebben geleverd aan de ontwikkeling van het socialisme en de sociale beweging' is in de loop der tijd echter nogal verwaterd, gezien het opnemen van bij voorbeeld sociaalvoelende werkgevers (J. C. van Marken en D. W. Stork), slappe lieden uit het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (B. H. Heldt) of allerlei confessionelen, toch bekend als stakingsbrekers en hindernissen op weg naar de revolutie: *Recht voor Allen* heeft hen indertijd allemaal vervloekt. Daarmee erkende de redactie dat niet alleen vrijdenkers en socialisten een bijdrage hebben geleverd aan het menswaardiger maken van de samenleving. Dat betekende overigens niet dat nu alle vaders en de enkele moeder van de verzorgingsstaat in aanmerking kwamen. Onder invloed van de jaren zeventig verruimden wel de selectiecriteria, maar 'strijdbaarheid' werd zo mogelijk steeds belangrijker. Ondanks het feit dat hij zich nadrukkelijk gedistantieerd had van socialisme en arbeiderspartij, past Multatuli (in deel vijf beschreven door Johanna M. Welcker) dan ook goed in de collectie; het verklaart ook de opname van bij voorbeeld Hannie Schaft (door Theun de Vries in deel drie geschetst), ook al had zij geen rol gespeeld in 'de machtsvorming van de arbeidersklasse' (wat officieel het centrale criterium voor opname was). De redactie had vervolgens zelfs moeite om enigszins paal en perk te stellen aan de opname van wat genoemd werd 'kleurrijke randfiguren', al was het maar omdat menig auteur het leuker vond over deze mensen te schrijven dan zich te buigen over brave belangrijkheid. Daarmee veranderde echter tegelijkertijd, bijna onmerkbaar, het denken over de grondslag voor dit hele woordenboek.

Aanvankelijk was duidelijk waartoe de arbeidersbeweging op aarde was. Marx had deze immers een belangrijke functie toebedeeld in de onafwendbare komende revolutie. Juist die onafwendbaarheid veroorzaakte zelfs het theoretische probleem in welke mate de bijdrage van individuele personen nu op waarde geschat moest worden (de een kon immers net zo goed het onvermijdelijke doen als de ander). Dat wilde overigens ook weer niet zeggen dat mensen er niet toe deden. Was het immers enerzijds erg lastig om te zeggen wat iedereen moest doen om 'de geschiedenis' een handje te helpen, zo gebruikelijk was het anderzijds om vast te stellen welke fouten er in theorie en praktijk door menigeen gemaakt werden. Dit was zelfs bijna een verbindend kenmerk binnen de brede socialistische beweging die, meer dan in welke sociaal-politieke familie ook (hooguit te vergelijken met gereformeerden), onderling verbonden was door verschil van mening. Een man als B. Luteraan bij voorbeeld (die overigens geen eigen lemma heeft gekregen in het *BWSA*) kan zelfs gezien worden als iemand die zijn theoretische inzichten net zo lang aanscherpte, tot er niemand meer over was om het oneens mee te zijn. De ingroei van de brede socialistische beweging in de samenleving sleep hier echter de scherpe kantjes van af en maakte het mogelijk een eregalerij op te richten van 'voorlopers', die elkaar in het hiernamaals der Historie de hand schudden (denk in dit verband aan Domela Nieuwenhuis en Troelstra).

Tegelijkertijd echter was er niet alleen sprake van ingroei, maar ook van een sterke aanpassing van de samenleving aan de opvattingen van de grote emancipatiebewegingen. Dat verruimde de mogelijkheden aanzienlijk, het dwong eigenlijk zelfs tot het opnemen van voormalige vijanden (Abraham Kuyper, Henri Poels, werkgeversknechten als H. P. G. Quack). Daarmee is dit woordenboekproject ook een symbool van die ingroei en aanpassing, ook al is de waardering voor strijdbaarheid (hier en daar gelijk te stellen aan onaangepastheid) als grondtoon van het geheel behouden. Daarmee laat het merkwaardigerwijs ook zien hoe de scherpe grenzen, die juist ook door een groot aantal van de hier beschrevenen in de natie werden getrokken, inmiddels vervaagd zijn en een aanzienlijk homogener natie tot stand is gekomen.

Zoals alles een begin en een einde heeft, zo is met dit negende deel ook een mooi project waardig afgesloten, zij het niet helemaal. Het geheel is nu opgenomen op de website van het

Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis. Digitaal wordt het gehele bestand bijgehouden, waar nodig gecorrigeerd, waar mogelijk aangevuld en bovendien verlevendigd met een overzicht van de meest aangeklikte levensschetsen (in juli 2004 was dat Multatuli). Het betekent ook dat velen niet zijn opgenomen. Die zullen het moeten doen met wat Karl Pearson eens over iemand opmerkte: 'he was not a man of the kind of note which finds its way into biographical dictionaries, but he did what many of us everyday mortals fail to do, the usual work of the everyday world and he did it well.'

Piet de Rooy

Th. Coppens, *Marie Cornélie. Dagboek van haar reis naar het hof van Sint-Petersburg 1824-1825* (Amsterdam: Meulenhoff, 2003, 319 blz., ISBN 90 290 7365 9).

De eerste impressie is alleen maar positief: een mooi uitgegeven boek, rijk en fraai geïllustreerd. De hoofdmoot wordt gevormd door het dagboek dat Marie Cornélie gravin van Wassenaer Obdam bijhield toen zij, als hofdame in het gevolg van Willem Frederik (de latere koning Willem II) en zijn echtgenote Anna Pavlovna, naar het hof van Sint-Petersburg reisde en daar ruim acht maanden verbleef. Dat dagboek is mooi vertaald door Aafke Brunt, de archivaris van het huisarchief van Twickel. Eeuwenlang was Twickel de woonplaats van de Van Wassenaers. Aafke Brunt heeft de uitgave van deze bron voorbeeldig verzorgd.

De publiciste Thera Coppens voegde aan het dagboek een drietal hoofdstukken toe, kennelijk met de bedoeling om de lezer breder te informeren over Marie Cornélie en haar tijd, maar ongetwijfeld ook om het verhaal 'op te leuken.' Nu is het dagboek van Marie Cornélie niet op iedere bladzijde bijster interessant, maar Thera Coppens biedt daarvoor niet bepaald een tegenwicht. Haar bijdragen aan het boek zijn een mengsel van vorstengeschiedenis, *vie romancée* en historische clichébeelden, een genre waarvan een bespreking eerder op zijn plaats zou zijn in de *Margriet* of in *Vorsten* dan in de *BMGN*. Dat laatste moge ook blijken uit de tekst op de achterflap, die het boek aanprijst als 'een meeslepend verslag vol verbijsterende, wrede en vaak ontroerende momenten uit het particuliere leven van de Romanovs, de Oranjes en de Van Wassenaers.'

Het is eigenlijk jammer dat het werk van Aafke Brunt op deze wijze gecombineerd is met dat van Thera Coppens. Omdat een inleiding ontbreekt, moet men maar raden naar de overwegingen die geleid hebben tot deze samenwerking en zelfs naar wat nu precies ieders aandeel is geweest. Daardoor wordt het de lezer ook niet duidelijk waarom op de titelpagina alleen Thera Coppens als auteur staat vermeld. Ook op de achterflap is mevrouw Coppens zeer prominent aanwezig (inclusief haar portret in kleur) terwijl Aafke Brunt slechts figureert als degenen die 'het dagboek vertaalde' en 'vooronderzoek verrichtte.' Het dagboek is van honderden zeer verduidelijkende annotaties voorzien. Was dat het werk van Coppens of van Aafke Brunt? Droeg Aafke Brunt met haar 'vooronderzoek' ook alle gegevens en/of complete teksten aan over Marie Cornélie en de familie Van Wassenaer die Coppens in haar hoofdstukken gebruikte?

Mijn voornaamste bezwaar tegen het werk van Thera Coppens is haar ongenueanceerde en onkritische benadering van het verleden. Ieder grein van relativering ontbreekt. Daarbij bevat Coppens' relaas tal van onnauwkeurigheden, die veelal het gevolg zijn van het willen aandikken van het verhaal, dus van de wens 'een meeslepend verslag' te schrijven. Enkele voorbeelden: anders dan Coppens beweert, was de top van het Amsterdamse patriciaat voor hun dochters helemaal niet exclusief uit op huwelijkskandidaten van oude adel. De auteur haalt de begrippen